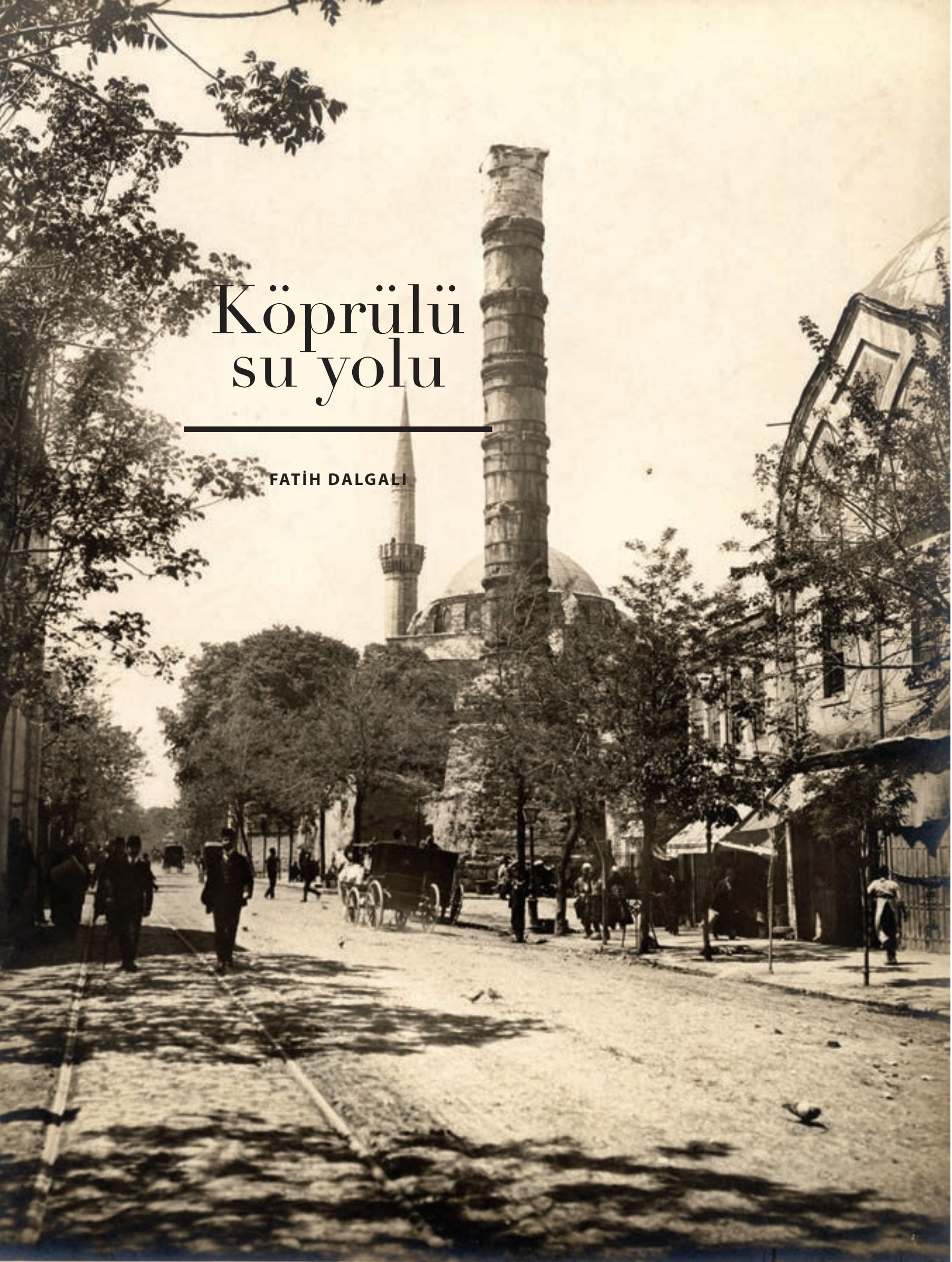

Köprülü su yolu

FATİH DALGALI

G. Berggren, eski bir İstanbul mahallesinin geri planında görünen Valens (Bozdoğan/Bozulgan) su kemeri.

YERYÜZÜNÜN tamâmının ya da bir kısmının aktarıldığı haritalar, yeni coğrafyalar ve yeni kaynaklar bulma arzusuyla hareket eden insanoğlunun keşfetme duygusuyla ortaya çıkmış ve uygarlığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca haritalar, çizildiği dönemin coğrafi değerlerini ve estetik beğenilerini de yansıtmaktadır.¹ Türk haritacılığında bir dönüm noktası olan Pîrî Reis, Atlantik haritasıyla ve Kitâb-ı Bahriyye adlı eseriyle bir şâheser meydana getirerek haritacılık çalışmalarında çığır açmıştır.² Osmanlı'da, birçok konuda yapılmış haritalardan biri de su yolları haritalarıdır. Bu haritalar, su medeniyetinin izlerini görsel anlamda en iyi biçimde sunan kaynaklardır. Su yapılarını, yerlerini ve yolun geçtiği yerlerde yer alan mülk sâhiplerini öğrenmemiz bakımından değeri ölçülemez yazılı ve görsel zenginliği olan kaynaklardır. Kentlerin târihsel topografyasının öğrenildiği, geçirdiği değişimlerin belirlendiği bu

haritalar, projelendirmenin önemini de bizlere göstermektedir.

Fetihten sonra İstanbul'da başlatılan büyük iskân ve Türk İstanbul'un oluşturulması, İstanbul'da yeni îmar faâliyetlerini başlatmıştır. İstanbul'daki bu yapılanma, su sorununun oluşmaması için eski yolların onarımı ve yeni yolların yapımını gerektirmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Fâtih Sultan Mehmed, pâyitahtın su şebekesini elden geçirtmiş, böylece 1550'li yıllara dek Bizans'tan kalan şebeke ağı işler durumda tutulmuştur.³ Kuruluşundan beri İstanbul'un en mühim sorunlarından biri, su sorunudur. Bu amaçla şehre dışarıda bulunan kaynaklardan su getirilmiş ve bu su kaynaklarını ve yollarını gösteren birçok harita çizilmiştir.⁴

Köprülü Kütüphânesi'nde Köprülü Su Yolları'nın isâle ve şehir içi dağıtımını gösteren 3 harita bulunmaktadır.⁵ Çalışmamızın kaynağı EKLERVKFHV-SK2441 numara ile kayıtlı olan harita 1672⁶ yılına âit olup 43x676 cm ebatlarındadır. Su yollarının belirtildiği harita,

şehrin dışında bulunan Karaahmedli karyesi ve yanında yer alan Deli Birâder Çeşmesi ile başlayarak Tavuk Pazarı, Vâlîde Hamamı ve Köprülü Medresesi'nde son bulmaktadır.⁷

Bu haritada belirtilen su yolu sırasıyla; Karaahmedli köyü, Deli Birâder Çeşmesi, Kadiyakuplu köyü, Mazul Kemer, Avas köyü, Hasan Efendi tarlası, Fethiye deresi, Müderris karyesi, Osman Paşa'nın evi, Gürcü çiftliği, Turunçlu Suyu Kemeri (Nifos çiftliğinden gelir)⁸, Yusuf Efendi tarlası, Topçular köyü, Veli Bey bahçesi, Kasım Ağa çiftliği, Edirnekapı, Mihrimah Sultan Câmii, Muhammed Ağa'nın yeni çeşmesi, Kara Çavuş'un bahçesi, Solak Hüseyin menzili, Kara Gümrüğü binâsı, Mustafa Ağa Çeşmesi, Malta yolu, Karaman (Irgatlar) Hamamı, Şekerci Han, Fâtih Câmii Medresesi ve Büyük Karaman'da attar dükkânının yanından Bozdoğan Kemeri'ne, oradan da Bayezid Câmii karşı-sındaki Kuşbazlar içinde bulunan su terâzisinden Kara Mustafa Paşa Türbesi, Gâzi Sinan Paşa Türbesi, Ali Paşa Câmii,

*Şehre ihtişamlı
kemerler vâsıtasıyla
getirilen sular,
birer su köşkü
ya da su saraycığı
niteliğindeki meydan
çeşmelerinden halkın
her türlü ihtiyâcına
sunulurdu.*

Elçi Han ve Elçi Han'dan iki kola ayrılarak biri Köprülü Medresesi'ne ve oradan da Vâlide Hamamı'na giderken, diğer kol Tavuk Pazarı'na ve Tavuk Pazarı'nda bulunan Yeni Çeşme'ye gitmektedir.⁹

KÖPRÜLÜ SUYU

Köprülü Suyu, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın hayrâtına su temin etmek için yapılmıştır. Halkalı sularının gerek isâle gerekse debi bakımından büyüklerinden olup şehir dışındaki kısmı 21 km'dir. Kaynağı Büyükderbent civârında Karaahmetli çiftliği merasındadır. Uzuncaova deresi boyunca güneye doğru gelen isâle hattı, Mazul Kemer'in sol tarafından geçip Beylik ve Süleymâniye su yollarına paralel olarak onlara yakın bir noktadan Edirnekapi civârında şehre girer. Daha sonra Karagümrük, Bozdoğan Kemer, Bayezit, Divanyolu güzergâhı ile Çemberlitaş'a varıp Köprülü hayrâtına, Vezir Han'a ve civardaki iki çeşmeye su verir.¹⁰ Köprülü su yolları, 1656-1661 yılları arasında tamamlanmış, ancak bazı katmalar oğlu Fâzıl Ahmed Paşa döneminde yapılmıştır.¹¹

MAZUL KEMER (MAZLUM KEMER)

Mahmutbey ile Atışalanı, yâni Avasköy arasındaki çizginin orasından 750 m kadar kuzeyde Uzuncaova deresi üzerinde bulunmaktadır. Bu kemer, Halkalı Suları'nın ilk kemeridir. Kemerin üst

kotu denizden yaklaşık 80 m yükseklindedir. Fâtih Sultan Mehmed zamânından beri sarayın suyunun bu kemer üzerinden geçtiği kayıtlıdır.¹² İncelemiş olduğumuz su yolu haritasında, Mazul Kemer olarak belirtilen çizimde kemer üstte 9, altta ise 5 gözden oluşmaktadır. Ayrıca kenarlarda da 3'er küçük göz bulunmaktadır.¹³ Kâzım Çeçen, yazısında Mazul Kemer'in üstte 13 ve altta da 7 göz olduğunu kemerin boyunun da 110 m olduğunu belirtmektedir. Ancak toprak dolmasından dolayı ölçümün tam yapılamadığını da ayrıca belirtmiştir. Mazul Kemer'in İstanbul'un en eski yapılarından biri olma ihtimâli yüksektir.¹⁴ Eyüp'ün yukarılarında yer alan Mazul veya Mazlum Kemer, Geç Roma-Erken Bizans dönemi su sisteminin bir parçası olarak yapılmış, Türk döneminde de yeni su şebekesine bağlanmıştır.¹⁵

AVASKÖY VE AVASKÖY KEMERİ

Atışalanı'nda, eski adıyla Avasköy olarak bilinen yerdir.¹⁶ Bu bölgenin en eski ahâlisi Litros (Esenler) ve Avas (Atışa-

lanı) adlarıyla kurulan köylerde yaşayan Rumlardır. Esenler veya Atışalanı köyleri, Bizans devrinden İstanbul'un fethine kadar Bizans köyleri olup Bizans İmparatorluğu'na türlü tarım ürünleri yetiştirerek ekonomik katkıda bulunmuşlardır. Yerleşim yerinin adı olan Avas, 1937'den sonra değiştirilerek Atışalanı ismini aldı.¹⁷ Eski haritalarda Avasköy Kemer veya Yılanlı Kemer diye anılan bu kemerin üzerinden Süleymâniye ile Beylik sularının künkleri geçer. Kemer, Mîmar Sinan yapısıdır. Sinan'ın yaptığı su kemerleri arasında gerek Tezkiretü'l-Bünyan ve gerekse Tezkiretü'l-Ebniye'de, Avasköy Kemerinden bahsedilmektedir.¹⁸ Su yolu haritasında ise Avasköy, toplu hâlde bulunan hâneler, çeşme ve ağaçlar ile çizilmiştir.¹⁹

MÜDERRİS KÖY

Metris Çiftliği adıyla anılan yerin Fâtih Sultan Mehmed tarafından hocası, müderris Alâeddin Tûsî'ye verildiği ve bundan dolayı da buranın adının

J. C. Bentley / W. H. Bartlett, Valens su kemeri. Wellcome Koleksiyonu.

lisidir. Şehre bu sûretle getirilen sular birer su köşkü ya da su saraycığı niteliği taşıyan meydan çeşmelerinde halkın maddî, mânevî ve estetik ihtiyaçlarına sunulurdu.²³

ÇİFTLİKLER

Köprülü Su Yolu'nu gösteren haritada belirtilmiş olan Gürcü çiftliği ve Kasım Ağa çiftliği, etrafı kapalı ve içinde evlerin bulunduğu şekliyle gösterilmiştir.²⁴

TOPÇULAR KÖYÜ

Su yolu haritasında Topçular karyesi, bir kısmı servi olan çok sayıda ağaç, ve evler ile resmedilmiştir. Evlerin olduğu yerde etrafı çevrili bir yapı topluluğu da bulunmaktadır. Muhtemelen burası da aynı şekilde çizilen yerler gibi çiftlik olabilir.²⁵

MİHRİMAH SULTAN CÂMİİ

Edirnekapı semtinde surîcinin en yüksek tarafındadır. 1562-1565 yılları arasında inşa edilen eser; câmi, medrese, çifte hamam, çok sayıda dükkân, sıbyan mektebi, çeşme ve türbeden müteşekkil bir külliye'dir.²⁶ Ayrıca Edirnekapı Mihrimah Câmii, 79 m râkımla Suriçi'nin en yüksek yeri kabul edilmektedir.

LÖKÜNCÜLER

Kireç, zeytin yağı, pamuk, yumurta akının karıştırılmasından elde edilen ve kırık, çatlak çanak çömlekleri, künkleri birleştirmekte kullanılan macuna lök denmektedir. Bu işi yapanlara da löküncü adı verilir. Necip Bey Haritası'nda da bu sokak görülmektedir.²⁷

Edirnekapı surlarının altından geçerek Löküncüler'e ve oradan da Muhammed Ağa'nın yeni çeşmesine gelen su, Kara Çavuş bahçesine gitmektedir. Surlardan sonra yerleşim artık fazlaşmış ve ev çizimleri de çoğalmıştır. Su yolu, Kara Çavuş bahçesinden sonra Solak Hüseyin menzilden Kara Gümrüğü binâsı önünden devam etmektedir.²⁸

KARA GÜMRÜĞÜ

Fatih ilçesine bağlı bir semt olan Karagümrük; Edirnekapı surları ve Vatan, Akşemseddin, Yavuzselim ve Draman caddeleriyle çevrilmiştir. Karagümrük adı, vaktiyle Edirnekapı yanında gümrük merkezinin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Edirne ve Avrupa yönünden İstanbul'a girenlerin gümrük kontrolleri burada yapılmaktaydı.²⁹ Bu giriş çıkışlar kara tarafından olduğu için bu havâli, Kara Gümrüğü adını almış ve zamanla semtin adı Karagümrük olarak kalmıştır. Bu muhit, vaktiyle İstanbul'un seçkin bir yeri olmuş, hatta 1200 çeşit gül ve 240 çeşit lâlesi olan Hacı Şükrü Bey de burada ikâmet etmekteydi.³⁰ Karagümrük semti, kuruluşundan itibaren önemli bir güzergâh olan Mese Yolu üzerinde ve yolun başlangıç noktasında yer almaktadır. Karagümrük'ün önemi, fetihten sonra da devam etmiştir. Su yolu haritasında Kara Gümrüğü binâsı, geniş bir yapı olarak çizilmiş ve giriş kısmı da diğer yapılardan farklı betimlenmiştir.³¹

Kara Gümrüğü'nden aşağı doğru inen su, bir mektebin ve iki mescidin önünden geçerek sâbık Ayasofya mütevelli olan Mustafa Ağa'nın, duvarında su terâzisi olan çeşmesi önünden geçmektedir. Malta yolundan devam eden su yolu, Karaman Hamamı'na doğru devam eder.³²

KARAMAN HAMAMI (KÜÇÜK KARAMAN HAMAMI-IRGATLAR HAMAMI)

Irgatlar Hamamı ismiyle de bilinen Karaman Hamamı, Fâtih Câmii civârında bulunan Şekerci Hanı arkasında Malta çarşısı ile Başımam sokağının birleştiği köşede ve Yedi Emirler türbesinin karşısında bulunmaktaydı. 1894 yılında meydana gelen depremde hasar alan hamam, 1918 büyük Fatih yangınında yanmış ve 1928 yılında da yıktırılmıştır.

Küçük Karaman Hamamı, 1463-1470

Müderis köyü olarak anıldığı bilinmektedir. Kâzım Çeçen, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'nde yazmış olduğu Avasköy Kemerı maddesinde, Müderis köyünün yeni haritalarda, hatta XIX. yüzyıl haritalarında dahi belirtilmediğini, 1748 târîhli Topkapı Sarayı'nda yer alan haritada Müderis köyünün, Avasköy'ün, yâni Atışalanı yanında çizildiğini belirterek Müderis köyünün de Metris Çiftliği olduğunu söylemektedir.²⁰ Su yolu haritasında Müderis köyü, toplu hâlde bulunan hâneler ve Avasköy'den daha fazla ağaç ile çizilmiştir.²¹

SU KEMERLERİ

Su kemerleri, iki yüksek arâzi arasında alçak seviyedeki vâdî, akarsu gibi engellerden suyu aşmak amacıyla eş yükseltideki iki nokta arasını bağlayan, pâ-yeler ve kemerler üzerinde yükseltilmiş köprülerdir.²² Su yollarının gerektirdiği su köprüleri arasında Mağlova Kemerı, İstanbul çevresinde bulunan benzerleri arasında mîmârî bakımdan en önem-

Fâtih Câmii.

târihleri arasında Fâtih Câmii'nin inşaatı sırasında yaptırılmıştır. Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme'sinde bu hamamın ırgatların her gün boy abdesti alarak çalışması için 40 gün gibi bir sürede yaptırıldığını belirtmektedir.³³ Ayrıca Çelebi, İstanbul'da inşâ ettirilen ilk hamamın da Fâtih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Irgatlar Hamamı olduğunu belirtmektedir.³⁴ Haritada hamam, iki kubbeli olarak ve Şeker Han'a bitişik olarak çizilmiştir.³⁵ Günümüzde hamamın yerinde yeni bir binâ bulunmaktadır.

ŞEKERCİLER ODASI (ŞEKER HAN)

İstanbul hanlarının toplanmış olduğu Bayezit-Eminönü-Çemberlitaş üçgeninin çok dışında kalan Şekerci Hanı, İslambol caddesinde, Malta Çarşısı sokağı köşesinde bulunur. Kitâbesiz olan yapının, yaptıranı ve mîmârı bilinmemektedir. Ancak Fâtih devri eseri olduğu yönünde de düşünceler bulunmaktadır. Ekrem Hakkı Ayverdi, bu yapının, XV. yüzyıl yapısı olmayıp XVII. yüzyıl yapısı olduğunu belirtmektedir. Arâzi yapısı

ve etrâfında bulunan yollar dolayısıyla muntazam bir plana sâhip olmayan han, tek avlulu ve iki katlıdır. İkinci katın üstüne yeni bir kat ilâve edilmiştir.³⁶ Su yolu haritasında ise han iki katlı ve çatı kaplı olarak çizilmiştir.³⁷ Zemin katları depo, üst katları ise ticarethâne olarak kullanılan Şeker Hanı günümüzde şahıs mülkündedir ve sâdece bodrum katlarında demirciler tarafından kullanılan dükkânlar bulunmaktadır. Üst katlar ise kullanılmamakta, han kapsamlı bir bakım çalışmasına ihtiyaç duymaktadır.

FÂTİH CÂMİİ

Fâtih Sultan Mehmed, kendi adına yapılan bu câmî ve külliye binâları için şehrin ortasında Bizans'ın büyük değer verdiği Oniki Havârî (Hagioi Apostoloi) Kilisesi'nin yerini özellikle seçmiş görünmektedir. Fâtih Câmii ve Külliyesi, bütün yapıları ile günümüze kadar topluca korunamamıştır. Bâzı elemanlar tamâmen kaybolduğu gibi bâzılarının arasına da XIX. yüzyıl sonlarından itibaren yapılan binâlardan dolayı külliyenin

kendine has tertîbi bozulmuştur.³⁸ Su yolu haritasında Fâtih Câmii; etrâfındaki medreseleri, Fâtih Sultan Mehmed'in türbesi ve dış avluda bulunan ağaçları ile çizilmiştir.³⁹

BOZDOĞAN KEMERİ

Roma imparatoru Valens zamânında (364-378) büyük su sıkıntısı çeken şehre su taşımak amacıyla yeni kemerler yapıldığından bahsedilmektedir. Yıkılmış kısımlarıyla ortalama 971 metre uzunluğunda olan Bozdoğan Kemerî'nin erken Bizans döneminde daha da uzun olduğu tahmin edilmektedir. Su, eskiden kemerin üzerindeki açık bir kanaldan geçirilirken, sonraları kemere künk, daha sonra da demir boru döşenmiştir.⁴⁰

Fâtih Câmii'nin râkımı 68 m'dir. Bozdoğan Kemerî'nin ayakta kalan kısmının kuzeybatı ucunun râkımı 60 m'dir. Güneydoğu ayağı ise 59 m râkımdadır. İki uç arasında 1 m fark olup su akışı bu sâyede soldan sağa gerçekleşir. Bozdoğan Kemerî, 7 tepenin 3 ve

İstanbul'da yaşanan îmar faâliyetleri, yıkımlar, gelişigüzel yapılaşmalar netîcesinde çok sayıda târihî eserimiz yok olmuş veya ağır tahrîbe uğramıştır.

4 olarak işâretlenen Bayezit ve Fatih tepelerini birbirine bağlar. Aralarındaki vâdîden Atatürk bulvarı akıp geçer. Vâdînin râkımı kemerin hemen kuzeyinde 39 m, hemen güneyindeyse 40 m'dir. Yâni kemerler, bu noktada su akışını ortalama 19-20 m kadar yükselterek zemindeki bombe farkını yok eder.⁴¹

Fâtih Câmii medrese duvarları altından geçen su yolu, Büyük Karaman'dan ilerlemektedir. Büyük Karaman'daki attar dükkânı altından Atpazarı'na ve oradan da Bozdoğan Kemerî'ne devam eden su yolu, Eski Saray duvarı köşesinden Kuşbazlar mevkiine ve oradan da Bayezid Câmii altından Kara Mustafa Paşa Türbesi ve Gâzi Sinan Paşa Medresesi önünden, Sultan II. Bayezid'in sadrazamlarından olan ve Gökçay Savaşı'nda şehit düşen Atik Ali Paşa Külliyesi'ne⁴² doğru bir hat üzerinde gitmektedir. Buranın önünden geçen su yolu, Elçi Han'a doğru ilerler.⁴³

ELÇİ HAN

Çemberlitaş'ın karşısında Elçi Hanı adında, Osmanlılar zamânında yabancı elçilerin misâfir edildiği büyük bir han bulunmaktaydı. XIX. yüzyılda harap durumda olan bu han, Matbaacı lakabıyla tanınan Osman Bey tarafından 1880 yılında yıktırılarak yerine bir site inşâ ettirilmiştir. Yakın târihlerde bu site de yıktırılmıştır. XVI. yüzyılda Elçi Han'a gelerek burada konaklayan Aliman seyyahlar, bu hanı yaptıran kişinin Çemberlitaş'ın dibinde bir câmî yaptıran Ali Paşa olduğunu yazarlar.⁴⁴ Büyük bir alanı kaplayacak şekilde çizilen Elçi Han'dan sonra iki kola ayrılan su yolunun bir kolu Köprülü Medresesi'ne ve

oradan da Vâlide Hamamı'na giderken diğer kol ise Tavuk Pazarı'na gider ve Tavuk Pazarı önündeki çeşmede son bulur. Ayrıca haritada Dikilitaş adıyla Çemberlitaş da belirtilmiştir.⁴⁵

DİKİLİTAŞ (ÇEMBERLİ)

Roma İmparatorluğu'nun son dönemine âit olan Çemberlitaş günümüze kadar gelmeyi başarmış bir anıttır. Civardaki yangınlar yüzünden kararan anıt, fetihten sonra da varlığını sürdürebilmiştir. Bu anıt, Dikilitaş veya Tavuk Pazarı Anıtı olarak adlandırılmıştır. Ancak çok geç târihlerde buraya Yanıktaş demişlerdir. Batılılar ise buraya Yanıktaş demişlerdir.⁴⁶

Medeniyetimizde suyun önemini, buna bağlı olarak da vakıf kültürünün ne denli geliştiğini ve geçmiş dönemlerde başka devletler tarafından yapılan yapıların onarılarak nasıl değerlendirildiğini bir yönüyle gösteren su yolları, geçmiş oldukları yerlere temizliği ve bereketi götürmüşlerdir. Bunun yanında su yolu güzergâhları üzerinde Türk İstanbul'unun en değerli damgalarından biri olan anıtsal çeşmeler yapılmıştır.⁴⁷ XVII. yüzyılın ikinci yarısında yapılan bu haritanın günümüze uyarlanması epey güçtür. İstanbul'da yaşanan îmar faâliyetleri, yıkımlar, gelişigüzel yapılaşmalar netîcesinde çok sayıda târihî eserimiz yok olmuş ya da ağır tahrîbe uğramışlardır. Haritada belirtilen köylerin kent olduğu, çiftliklerin yüksek katlı konutlarla dolduğu ve gün geçtikçe daha da kalabalıklaşan bu kadim şehrimize, mîrâsımıza gereken değerin gösterilmesi elzemdir.

¹ Ayşe Kubilay Yetişkin, "Batı Kaynaklı İstanbul Haritaları", 1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi, sayı: 13, 2012, İstanbul, s. 13.

² Heyet, Sultan II. Abdülhamid Devri Harita ve Planlarda İstanbul, İstanbul, 2013, s. 14.

³ Demet Binan, "Su Kemerleri", Mimar Sinan'ın İstanbul'u, İstanbul, 2016, s. 338.

⁴ Ebul Faruk Önal, "Osmanlı Arşivlerinde İstanbul Haritaları", 1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi, sayı: 13, 2012, İstanbul, s. 45.

⁵ Fatma Şensoy, "İstanbul'un Su Yolu Haritaları", 1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi, sayı: 13, 2012, İstanbul, s. 52.

⁶ Kâzım Çeçen, İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları, haz. Celal Kolay, İstanbul 2000, s. 166.

⁷ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

⁸ İbrahim Hilmi Tanışık, İstanbul Çeşmeleri, İstanbul 1942, s. VII.

⁹ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441; Çeçen, İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları, s. 167-169.

¹⁰ Kâzım Çeçen, "Halkalı Suları", DİA, c.15, s. 367; Ahmet Tabakoğlu, Osmanlı Dönemi İstanbul Su Tarihi, târih yok, s. 119.

¹¹ Kâzım Çeçen, İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları, s. 165,167.

¹² Kâzım Çeçen, "Mazul Kemer", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c. 5, İstanbul 1995, s. 314.

¹³ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

¹⁴ Kâzım Çeçen, "Mazul Kemer", s. 314.

¹⁵ Semavi Eyice, "Bizans Sanatı", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c. 2, İstanbul 1994, s. 253-254.

¹⁶ Kâzım Çeçen, "Avasköy Kemerî", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c. 1, İstanbul 1993, s. 425.

¹⁷ Fatih Güldal-Ahmet Uçar, Esenler'in Tarihi, İstanbul 2013, s. 12-13.

¹⁸ Çeçen, "Avasköy Kemerî", s. 425.

¹⁹ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

²⁰ Çeçen, "Avasköy Kemerî", s. 425.

²¹ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

²² S. Hakkı Eldem, Türk Mimari Eserleri, İstanbul, s. 29.

²³ S. Hakkı Eldem, Türk Mimari Eserleri, İstanbul, s. 29.

²⁴ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

²⁵ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

²⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, İbrahim Hakkı Konyalı'nın Kayıp Arşivinde İstanbul'da Mimar Sinan Eserleri, haz. Fatih Dalgacı, İstanbul 2016, s. 144.

²⁷ Bkz. Necip Bey Haritası.

²⁸ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

²⁹ Karagümrük adı, semte Edirnekapı'dan şehre girenlerin kontrolü için burada bir gümrük emniyetinin bulunmasından dolayı konmuş gibi görünüyorsa da gerçekte İstanbul'un târihi topografyası içinde bunu kesinlikle tespit etmek güçtür. Karagümrük, surların batı kıyısına yakın bir yerleşme olduğu hâlde, İstanbul'un kenar mahallelerinin özelliklerini taşımaz. İlber Ortaylı, "Karagümrük", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c. 4, İstanbul 1994, s. 452. (Bkz. Süleyman Faruk Göncüoğlu, "Karagümrük Sementi", İstanbul'un Kitabı Fatih-I, İstanbul 2013, s. 382-401.)

³⁰ Heyet, "Karagümrük", İstanbul'un Kültür ve Sanat Ansiklopedisi, c. 4, İstanbul, 1985, s. 2024; Karayolu Gümrüğü'nün kısaltılmış hâli olarak "Kara Gümrüğü" ifadesi kullanılmaktadır.

³¹ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

³² Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

³³ Mehmet Nermi Haskan, İstanbul Hamamları, İstanbul 1995, s. 230.

³⁴ Semavi Eyice, "Hamamlar", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c. 3, İstanbul 1994, s. 539; Süleyman Faruk Göncüoğlu, "Fatih Sementi", İstanbul'un Kitabı Fatih-I, İstanbul 2013, s. 33.

³⁵ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

³⁶ Ceyhan Güran, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, İstanbul 1976, s. 98-99.

³⁷ Ceyhan Güran, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, İstanbul 1976, s. 98-99.

³⁸ Semavi Eyice, "Fâtih Câmii ve Külliyesi", DİA, c. 12, s. 244.

³⁹ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

⁴⁰ Semavi Eyice, "Bozdoğan Kemerî", DİA, c. 6, s. 320.

⁴¹ Akın Kurtuluş ile yapılan söyleşi notları.

⁴² Semavi Eyice, Eski İstanbul'dan Notlar, İstanbul 2006, s. 41.

⁴³ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

⁴⁴ Semavi Eyice, "Elçi Han", Tarih Dergisi, sayı: 19, İstanbul 1970, s. 93-103.

⁴⁵ Köprülü Kütüphanesi, EKLERVKFHVSK2441.

⁴⁶ Semavi Eyice, age, s. 39-40.

⁴⁷ Saadi Nazım Nirven "Çeşme, Çeşmeler", İstanbul Ansiklopedisi, c. 7, İstanbul, 1965, s. 3853.

